

XORAZMNING QADIMGI VA ILK O'RTA ASRLARGA OID QABR YODGORLIKLARINING O'RGANILISHI

Baymuratova Xurliman Kuvatbaevna

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Milliy Arxeologiya Markazi

1-kurs tayanch doktoranti

hurlimanbaymuratova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xorazmning qadimgi va ilk o'rta asrlarga oid qabr yodgorliklarining o'rganilishiga oid muhim masalalar ko'rib chiqiladi. Qadimgi va ilk o'rta asrlar davrining ijtimoiy, siyosiy va diniy hayoti doirasida qabr yodgorliklarining turlari, ularning arxeologik ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, Xorazmdagi muhim qabr yodgorliklarining topilishi va ularning o'rganilish tarixi bayon etiladi. Zamonaviy arxeologik tadqiqotlar natijalari asosida qabr yodgorliklarining sotsial va diniy jihatlar ham yoritib beriladi. Maqolada qabr yodgorliklarini saqlash va restavratsiya qilish bo'yicha mavjud muammolar va ularning yechimlariga ham e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: Xorazm, qadimgi qabr yodgorliklari, ilk o'rta asrlar, arxeologiya, moddiy madaniyat, maqbara, diniy rasm-rusumlar, restavratsiya, madaniy meros.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются важные вопросы изучения древних и раннесредневековых могильных памятников Хорезма. В рамках социальной, политической и религиозной жизни периода Древнего и раннего средневековья анализируются виды погребальных памятников, их археологическое значение. Также излагается история обнаружения и изучения важных памятников захоронения в Хорезме. На основе результатов современных археологических исследований также освещаются социальные и религиозные аспекты погребальных памятников. В статье также рассматриваются существующие проблемы по сохранению и реставрации памятников погребений и их решения.

Ключевые слова: Хорезм, древние могильные памятники, раннее средневековье, археология, материальная культура, мавзолей, религиозные обряды, реставрация, культурное наследие.

ABSTRACT

This article examines important issues related to the study of ancient and early medieval burial sites in Khorezm. Within the framework of the social, political, and religious life of the ancient and early medieval periods, types of burial monuments and their archaeological significance are analyzed. The history of the discovery and study of important burial sites in Khorezm is also described. Based on the results of

modern archaeological research, the social and religious aspects of burial monuments are also illuminated. The article also focuses on existing problems in the preservation and restoration of burial monuments and their solutions.

Keywords: *Khorezm, ancient burial sites, early Middle Ages, archaeology, material culture, mausoleum, religious rituals, restoration, cultural heritage.*

KIRISH.

Xorazm o'lkasi Markaziy Osiyoning boy tarixiy-madaniy merosiga ega bo'lgan hududlardan biri hisoblanadi. Bu o'lka qadimgi davrlardan boshlab turli xalqlar va davlatlarning markazi bo'lgan, bu esa uning arxeologik obidalarining o'ziga xosligini belgilab bergan. Xususan, qadimgi va ilk o'rta asrlarga oid qabr yodgorliklari ushbu hududning ijtimoiy, madaniy va diniy hayotini o'rganishda muhim manba sifatida katta ahamiyatga ega. Maqolada Xorazmning qadimgi va ilk o'rta asrlarga oid qabr yodgorliklari o'rganilishi, ularning arxeologik va madaniy ahamiyati keng yoritiladi. Shu bilan birga, bu yodgorliklarning turli davrlardagi diniy va ijtimoiy jarayonlarga bo'lgan aloqasi tahlil qilinadi. Maqolaning asosiy maqsadi — qadimiy Xorazmning qabr yodgorliklarini o'rganish orqali ularning tarixiy va madaniy meros sifatidagi o'rnini aniqlash va ularni saqlab qolish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdir. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, qadimiy qabr yodgorliklari nafaqat tarixiy ma'lumot manbai, balki hozirgi va kelajak avlodlar uchun madaniy va diniy qadriyatlarni saqlashning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Shu bois, bu yodgorliklarni saqlash va restavratsiya qilish muammolari zamonaviy arxeologlar va tadqiqotchilar uchun muhim vazifalardan biridir.

Xorazm hududi qadimgi davrlardan buyon Markaziy Osiyoning eng yirik sivilizatsiyalaridan biri bo'lib kelgan. Uning tarixi ming yillar davomida shakllangan bo'lib, bu davrlar davomida Xorazm turli madaniy, siyosiy va diniy jarayonlarga guvoh bo'lgan. Qadimgi Xorazmning xronologiyasi bir necha bosqichlarga bo'linadi va har bir bosqich o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi [5, 24-26].

Qadimgi davr (miloddan avvalgi III asr - milodiy V asr). Bu davr Xorazmda yuksak darajadagi shaharsozlik, qishloq xo'jaligi va savdo-sotiq tizimlarining rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Qadimgi Xorazm davlatining ijtimoiy va siyosiy tuzilishi kuchli markazlashgan edi. Bu davrda qabr yodgorliklari, maqbaralar va diniy inshootlar shakllangan bo'lib, ularning ko'plari keyingi asrlarda ham saqlanib qolgan.

Ilk o'rta asrlar (VI-X asrlar). Bu davr Xorazmda yangi dinlar, jumladan, zardushtiylik va keyinchalik islom dini kirib kelishi bilan bog'liq. Ilk o'rta asrlarda Xorazm arablar tomonidan fath qilingan va Islom dini keng tarqala boshlagan. Xorazm bu davrda ham yirik madaniy va ilmiy markaz sifatida shakllangan. Ilk o'rta

asrlar davriga oid qabr yodgorliklari va maqbaralar ko'plab diniy va madaniy elementlar bilan bezatilgan bo'lib, ular ushbu davrning madaniyati va e'tiqodlarini aks ettiradi [2, 11-12].

Xorazmning gullab-yashnash davri (XI-XII asrlar). Bu davr Xorazmning eng yuksalgan davri hisoblanadi. Xorazmshohlar davlati kengayib, Markaziy Osiyoda kuchli davlatlardan biriga aylangan. Aynan shu davrda ko'plab yirik me'moriy inshootlar, jumladan, maqbaralar, masjidlar va madrasa kabi inshootlar qurilgan. Bu inshootlar va qabr yodgorliklari keyinchalik tarixiy va madaniy meros sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Xorazmning qadimgi va ilk o'rta asrlar davridagi xronologik rivojlanishi uning ijtimoiy, siyosiy va diniy hayotidagi o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liqdir. Bu davrda qurilgan qabr yodgorliklari va boshqa arxeologik topilmalar Xorazm xalqining madaniy va diniy merosini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Xorazmda qadimgi va ilk o'rta asrlarga oid qabr yodgorliklari turli shakl va uslublarda yaratilgan bo'lib, ularning har biri tarixiy va arxeologik jihatdan katta ahamiyatga ega. Ushbu qabr yodgorliklari nafaqat marhumlar uchun ehtirom ifodasi bo'lgan, balki Xorazm jamiyatining diniy va madaniy qadriyatlarini ham aks ettirgan. Ushbu yodgorliklarni o'rganish "Qadimgi Xorazm tsivilizatsiyasining xususiyatlari" ga e'tibor qaratishga imkon beradi, bu esa ularning O'rta Osiyo kontekstidagi madaniy ahamiyatini va o'ziga xosligini ta'kidlaydi.

Arxeolog V. A. Livshits Xorazm "Qadimgi Sharq tarixida muhim rol o'ynagan"ligini va madaniy markaz bo'lganligini ta'kidlagan [3, 41-44]. Shuningdek, S. P. Tolstovning so'zlariga ko'ra, "Xorazm madaniyatining noyob xususiyati mahalliy va to'plangan elementlarning sintezida" aks etadi, bu mintaqadagi arxitektura va bezak san'atida o'z ifodasini topgan [7, 127-128]. Erta o'rta asrlarning eng muhim ob'ektlari sifatida Tuproq-qa'la, Qoy-qirlangan-qa'la, Ayaz-qala arxitektura komplekslarini ajratib ko'rsatish lozim, bu komplekslar Tolstovning so'zlariga ko'ra, "diniy markazlar bo'lib, ularning qurilishi vaqtida mavjud bo'lgan xavotirli davrni aks ettiradi". Ushbu yodgorliklarda saqlanib qolgan freskalar va rel'eflar xorazmliklarning o'sha davrdagi diniy va madaniy qarashlari haqida fikr yuritishga imkon beradi.

Qadimgi shahar Tuproq-qa'la "madaniyat qal'asi" va saroy kompleksiga o'xshatilgan bo'lib, Xorazm arxitektura va san'atida Markaziy Osiyoning ta'sirini ko'rsatadi. Arxeolog G. A. Pugachenkova Tuproq qa'ladan "nodir freskalar va haykallar" topilganligini, ularning mifologik va diniy holatlarni tasvirlaganligini ta'kidlagan [5, 79-82]. Ushbu topilmalar xorazmliklarning diniy e'tiqodlari va miflari,

shuningdek, Xorazmning zardushtiylik va buddizm madaniyatlari bilan yaqin aloqalari haqidagi qimmatbaho ma'lumotlarni taqdim etadi.

S. P. Tolstov xorazmliklar "maxsus dafn rituellarini" bajarganligini ta'kidlagan, bu rituallar nafaqat diniy e'tiqodlar, balki qabr hayoti haqidagi tushunchalarni ham aks ettiradi. Qabrlarda keramika buyumlari, qurollar, zargarlik buyumlari topilgan bo'lib, olimlar fikricha, ularning ramziy ahamiyati bor va u qabr hayotida ishlatilgan. Shunday qilib, qadimgi va erta o'rta asrlar Xorazm yodgorliklari "qadimgi xorazm tsivilizatsiyasining ensiklopediyasi"ni tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. Qadimgi va erta o'rta asrlar Xorazm yodgorliklarini o'rganish madaniyat, arxitektura, ijtimoiy tuzilma, diniy e'tiqodlar va xalqaro aloqalar kabi muhim jihatlarni aniqlash imkonini berdi. Tadqiqotning asosiy natijalari V. A. Livshits va S. P. Tolstov tadqiqotlari Tuproq-qa'la, Qoy-qirlangan-qa'la va Ayaz-qa'la arxitektura komplekslari diniy va mudofaa rolini o'ynaganligini tasdiqlaydi. Ushbu yodgorliklar "qurilgan davrda mavjud bo'lgan xavotirli vaqtni aks ettiradi" va nodir arxitekturaviy elementlar va bezak detallariga, masalan, freskalarga va rel'eflarga ega bo'lib, mifologik va diniy mavzularning ta'sirini ko'rsatadi. G. A. Pugachenkova Tuproq-qa'lada topilgan "nadir freskalar va haykallarni" yuqori san'at mahorati guvohligi sifatida ta'kidlagan.

Xorazmda topilgan dafn komplekslari, keramika va bezaklar kabi artefaktlar ramziy ahamiyatga ega bo'lib, ritual maqsadlarda ishlatilgan. Zardushtiylik va buddizmning ta'siri ham Xorazm hududida topilgan madaniy va diniy artefaktlarda ko'rinadi. Topilgan matnlarni tahlil qilish natijasida xorazm tilining elementlari qayta tiklandi, bu esa mintaqaning madaniy va etnik identitetini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Ushbu topilmalar boshqa mintaqalar bilan madaniy aloqalar va g'oyalar almashinuvi ko'rsatib, Xorazmning keng madaniy kontekstdagi integratsiyasini ta'kidlaydi.

Shuningdek, Ko'hna Urganch yodgorliklari, xususan, Kutlug-Timur va Turabek-Xonim maqbaralari, Xorazmning ilk o'rta asrlar davridagi muhim dafn inshootlaridan hisoblanadi. Bu maqbaralar yuqori darajadagi bezaklari va arxitektura uslublari bilan e'tiborni tortadi. Kutlug-Timur maqbarasi asosan geometrik naqshlar va arabcha yozuvlar bilan bezatilgan bo'lib, bu islom davrida Xorazmda diniy arxitekturaga katta e'tibor berilganligini ko'rsatadi. Turabek-Xonim maqbarasi esa Xorazmda o'sha davrda yashagan zodagon ayollarga bo'lgan ehtiromni aks ettiruvchi inshoot bo'lib, u ham diniy va madaniy jihatdan katta ahamiyatga ega.

Jampik qala hududida topilgan qabr majmualari qadimgi Xorazm jamiyatida keng tarqalgan dafn qilish usullarini yoritadi. Ushbu majmuada joylashgan qabrlar

oddiy odamlar uchun mo'ljallangan bo'lib, ular tuproqqa ko'milgan oddiy yer qabrlar hisoblanadi. Ushbu qabrlar orqali Xorazmning turli tabaqalari o'rtasida ijtimoiy farqlar va dafn an'analari haqida ko'plab ma'lumotlar olingan. Qabrlar orasida marhumning kiyim-kechaklari, zarbof liboslar va kundalik hayotda ishlatilgan buyumlar ham topilgan.

Devkesken qal'asi arxeologik tadqiqotlar natijasida ochilgan qabr yodgorliklari Xorazmning ilk o'rta asrlar davriga mansub. Ushbu qabrlar o'zining oddiyligi bilan ajralib turadi, ammo ular arxeologlar uchun katta ilmiy ahamiyatga ega. Devkesken qal'asida topilgan qabr yodgorliklari orqali o'sha davrda yashagan xalqlarning dafn qilish marosimlari, ijtimoiy hayoti va e'tiqodlarini o'rganish imkoniyati tug'ildi. Bu qabr yodgorliklarida topilgan qadimiy qurollar, idish-tovoqlar va zarbof buyumlar hamda oddiy dafn marosimlari o'sha davrdagi jamiyatning turmush tarzini aks ettiradi.

Qabr yodgorliklari orqali Xorazm jamiyatidagi ijtimoiy tabaqalanishni ko'rish mumkin. Yirik maqbaralar va murakkab qabr yodgorliklari odatda yuqori tabaqaga, hukmdorlar va diniy rahbarlarga tegishli bo'lgan. Bunday inshootlar ularning jamiyatdagi yuqori mavqeini aks ettirib, hukmdorlikni mustahkamlash va xalq orasida hurmatni saqlash vositasi bo'lgan. Oddiy fuqarolarning qabrlarida esa sodda yerga ko'mish amaliyoti qo'llanilgan, bu jamiyatning pastroq tabaqalariga tegishli bo'lgan insonlarning o'rni va dafn qilish an'analari haqida ma'lumot beradi. Qabr yodgorliklari orqali Xorazm jamiyatining madaniy jihatlari ham aks ettirilgan. Ularning arxitekturasi, bezaklari va o'ziga xos me'moriy uslublari orqali o'sha davrda yashagan xalqning san'at va me'morchilik sohasidagi yutuqlari namoyon bo'ladi. Ayniqsa, maqbaralar va qabr ustiga qo'yilgan toshlar marhumning ijtimoiy mavqeini, uning oilasiga bo'lgan ehtiromni ko'rsatgan. Bu turdagi qabrlar, jamiyatda ijtimoiy mavqelar va qadriyatlarining qanchalik muhim ekanligini ochib beradi. Dafn qilish bilan bog'liq marosimlar Xorazmda turli ijtimoiy guruhlarda turlicha bo'lgan. Yuqori tabaqaga mansub shaxslar uchun ko'proq rasmiy va tantanali marosimlar o'tkazilgan bo'lsa, oddiy xalq uchun soddaroq marosimlar amalga oshirilgan. Qabrlarning ichida topilgan artefaktlar, marhum bilan birga qo'yilgan buyumlar va boshqa topilmalar o'sha davrda yashagan jamiyatning turmush tarzini aks ettiradi. Shuningdek, bu topilmalar orqali o'sha davrda yashagan xalqning oila va ijtimoiy hayotdagi an'analari haqida ko'plab ma'lumotlar olinadi.

Xorazmda qadimgi va ilk o'rta asrlarga oid qabr yodgorliklarini saqlash va restavratsiya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yodgorliklar o'z davrining tarixiy, madaniy, diniy va sotsial merosini aks ettiruvchi boy manbalar bo'lib, ular orqali jamiyatning o'tmishi haqida qimmatli ma'lumotlar olish mumkin. Biroq vaqt

o'tishi bilan bu yodgorliklar tabiiy va inson omillarining ta'sirida yomonlashib, yo'q bo'lib ketish xavfi ostida qolmoqda. Shuning uchun ularni saqlash va restavratsiya qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Xorazm qabr yodgorliklarini saqlash va restavratsiya qilishda xalqaro tashkilotlar, xususan, UNESCO, ICOMOS kabi tashkilotlar bilan hamkorlik qilish orqali yodgorliklarni saqlash ishlari samarali olib borilmoqda. Ushbu tashkilotlar yodgorliklarni xalqaro madaniy meros sifatida himoya qilish va moliyaviy qo'llab-quvvatlash bo'yicha maxsus dasturlarni amalga oshiradi. Shu bilan birga, ilmiy tadqiqotlar va arxeologik ishlar davomida chet el mutaxassislari bilan hamkorlik qilish yodgorliklarni saqlashda katta ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Xorazmning qadimgi va ilk o'rta asrlarga oid qabr yodgorliklari o'z davrining madaniy, diniy, va sotsial jihatlarini aks ettiruvchi muhim tarixiy manbalardir. Ushbu yodgorliklar orqali Xorazmning boy tarixini, o'tmishdagi jamiyat hayotini va ularning e'tiqodlarini o'rganish imkoniyati mavjud. Ularning arxeologik ahamiyati nafaqat mahalliy, balki xalqaro miqyosda ham qimmatli hisoblanadi. Qabr yodgorliklari turli xil bo'lib, ular arxeologlar va tarixchilar uchun muhim ilmiy tadqiqot ob'ektidir. Qabrlarning sotsial va diniy ahamiyati ularga bo'lgan e'tiborning ortishiga sabab bo'ladi, chunki ular jamiyatning turli qatlamlari haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, ushbu yodgorliklarni saqlash va restavratsiya qilish masalalari ham dolzarbdir. Tabiiy va inson omillaridan kelib chiqadigan zararlar tufayli qabr yodgorliklarining yo'qolib ketish xavfi mavjud. Shu sababli, maxsus restavratsiya ishlari va zamonaviy saqlash texnologiyalarini qo'llash zarurati ortib bormoqda. Davlat va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlik bu jarayonni yanada samarali amalga oshirish imkonini beradi. Xorazm qabr yodgorliklari nafaqat tarixiy, balki madaniy merosning ham muhim qismini tashkil qiladi. Ularni o'rganish, saqlash va kelajak avlodlarga yetkazish maqsadida muntazam ilmiy tadqiqotlar va restavratsiya ishlari davom ettirilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Asqarov A. Qadimgi Xorazm tarixiga oid ba'zi bir masalalar. Ilmiy to'plam. O'zbekiston etnologiyasi: yangicha qarashlar va yondashuvlar. – T., 2004.
2. Бижанов Е., Ходжаниязов Г.К. Античные памятники северо-западного Хорезма//Античная культура Средней Азии и Казахстана // (тезисы докладов). — Т.: «Фан», 1979. – С. 11-12;
3. Вактурская Н.Н. О средневековых городах Хорезма. — М.: «Наука», Вып. VII. 1970. – С. 41-44

4. Пилипко В.Н. Древнее городище Одей-депе на среднем течении Амударьи // Каракумские древности. — Ашхабат, «Билим». Вып. VIII. 1979. — С. 51-52.
5. Ходжаниязов Г.К., Манылов Ю.П. Исследование в Южном Хорезме // АО. 1982. — М.: «Наука»
6. G'ulomov Ya. G'. Xorazmning sug'orilish tarixi. — T., FAN, 1959.
7. Толстов С.П. Древний Хорезм . — М.: ИМГУ, 1948. — С. 341;